

Kiss László

Hanák Péter „A Kert és a Műhely” c. kötetéről

Balassi kiadó. Budapest, 1999.
Második, bővített kiadás.

Sajátos sorsú könyv Hanák Péter ezen tanulmánygyűjteménye. Először 1988-ban jelent meg, a Gondolat kiadónál. A kötet egy bevezető kultúrtörténeti fejtegetés után nyolc tanulmányt tartalmaz. Négy évvel később német nyelven, majd 1998-ban angolul is megjelent.

A most, a Balassi Kiadó gondozásában kiadott mű az angol kiadás nyomán készült. Az 1988-as papírfedelet kemény borító váltotta fel, a 40 forintos ár 1500 forint-ra nőtt. A kötet tartalmát is érintették az átalakulások. Az idegen nyelvű kiadásokba az eredeti magyarhoz képest új cikkek is bekerültek, ezáltal a könyv belső struktúrája is átalakult. Ennek megfelelően az új magyar változat is hordoz újonságokat a régihez képest. Hanák saját bevezető cikke előtt a Gerő András által írt előszó nyitja meg a kötetet. Az eredeti tanulmányok nem mindegyike maradt meg az új kiadásban. Eltűnt belőle az egyébként kiváló *Az agrárszocialista mozgalom mentalitása és szimbólumai*, viszont bekerült négy új alkotás. A négyből korábban magyarul már kettő – *Társadalmi struktúrák a XIX. századi Közép-Európában*; *A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában* - megjelent, kettő viszont eddig még csak idegen nyelvű kiadást ért meg. (*Társadalmi peremlét és kulturális alkotóerő Bécsben és Budapesten 1890-1914*; *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye*) Közülük az első még ebbe a kötetbe is Kontler László fordításaként került be.

Az új tanulmányok bekerülése ugyanakkor megbontotta az eredeti kötet szerkezetét. „Kötetünk a művelődéstörténet négy nagy témakörét érinti. A kötet a legátfogóbb témával indul, az urbanizációval. [...] A következő két tanulmány a politikai gondolkodás témakörébe sorolható. [...] A következő két tanulmány a hagyományos kultúrtörténet keretei között helyezkedik el. [...] Az utolsó témakör kevésbé ismert, ősi tájakra vezeti el az olvasót: a népi gondolkodás szimbólumaihoz és formáihoz” (Hanák 1988: 9-11). A bővítések sajnos nem alkalmazkodtak ehhez a koncepcióhoz, mind a négy új cikk a kötet eredeti cikkei mögé került. Mivel az új részek többsége szintén erősen a kultúrtörténeti vonalhoz kötődik, annak is a Béccsel és Budapesttel foglalkozó szegmenséhez, így kissé zavaróan hat a *Népi levelek az első világháborúból*, amely a kimaradt tanulmánnyal együtt az eredeti kötet negyedik témakörét alkotta. Külön probléma, hogy Hanák bevezető tanulmánya, amelyből a fenti kiemelt sorok származnak, változatlan formában került át az új kiadásba. Az új kiadás szerkezetéről tehát a bevezető alapján azt lehet mondani, hogy öt részből áll, az eredeti kötet négy részből, továbbá a bővítvényekből. Mivel a kultúrtörténetnek, mint diszciplínának igen sok meghatározása ismert, Hanák bevezetőjében szükségesnek tartja vázolni saját értelmezését. Nem kíván különbséget tenni „magaskultúra”, „tömegkultúra” és „népi kultúra” között. „A művelődéstörténet szá-

mára, úgy vélem, nem a kulturális alkotás művészi, esztétikai értéke, hanem egy közösség élet- és gondolkodásmódját jellemző reprezentatív érték és valóságrelevancia a mérték” (12. o.). Hanák ugyanakkor a politikát sem tartja távol a kultúrtörténettől. „Nemcsak abból a racionális-empirikus megfontolásból, hogy a politikai fejlemények, döntések, a hatalom kultúrpolitikája mindig is erősen befolyásolta a kultúra fejlődését, [...] hanem azért is, mert a társadalom szerveződésének, fenntartásának, megújításának különböző részterületei végső soron az egységes emberi alkotó- (és romboló-) tevékenység szorosan összefüggő [...] megnyilvánulásai” (12. o.).

A kötet nyitó tanulmánya a *Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században*. Itt említeném meg Hanáknak azt a – Gerő András által is említett – szándékát, hogy a közép-európai régiót valamiféle egységbe szervezze, sajátos entitásként kezelje. Ez túlmegy azon, hogy egy a gyakorlatban is összekapcsolt terület (az Osztrák - Magyar Monarchia) viszonyait elemzi, inkább Szűcs Jenő régióelméletének hatását tükrözi. A kettő persze nem zárja ki egymást, sőt, akár egymásra is vonatkozathatók, hiszen a Monarchia a maga egészében is sajátos helyet foglalt el Európában, s gyakorlatilag az állami keretektől eltekintve is kezelhető, külön régióként, a szláv világ és Nyugat-Európa közti „átmeneti” területként. Az első tanulmány is ennek szellemében párhuzamosan próbálja vizsgálni a terület két legjelentősebb városának fejlődését az alapító korszaktól a historizmus által uralt időszakon át a generációs lázadással párosuló szecessziós építészet megjelenéséig. Bemutatja a jellemző bécsi és budapesti polgárlakás elrendezését és berendezését, és megkísérli vázolni azokat az elidegenedést kiváltó folyamatokat, amelyek a századvég szecessziós lázadásához vezettek. Ezt a vonalat, a mentalitás alakulását viszi tovább *A halál Budapesten és Bécsben*. *A nagyvárosi halál elidegenedése a múlt századvégen* című tanulmány is, ami már részben át is vezet a Hanák által kijelölt második tartalmi egységbe. Hanák a történeti kutatásban újnak számító forrásokra támaszkodik. Művészettörténeti, egyházi, irodalmi források tömege jelenik meg cikkeiben. A történetírás határterületén jár *A másokról alkotott kép* című tanulmányával. Ebben a magyarországi zsidó- és németképet mutatja be néhány korabeli élclap (Borsszem Jankó, Herkó Páter) alapján. A fő hangsúlyt az önképre és az értékekre helyezi. Szerinte a másságtól való távolságtartáson túl a pozitív önkép igénye is komoly szerepet játszik az etnikai előítéletek kialakulásában. A csoport pozitív önképre törekszik, azonban zavaró körülmények lépnek fel. 1. Egy másik csoport olyan pozitív értékekkel bír, amivel a saját csoport nem. Megoldás: a hiányzó értékek redukciója, negatív megítélése. 2. A csoport saját értékei között nyilvánvalóan negatív értékek is vannak. Miután ezeket semmilyen módon nem lehet pozitívvá varázsolni, áthárítják őket egy másik, esetünkben egy harmadik csoportra. Ezzel a mechanizmussal magyarázza Hanák a magyarországi etnikai előítéletek kialakulását.

A – Hanák szavaival – hagyományos kultúrtörténeti munkák között az eredeti kötetben két cikk szerepel, a címadó *A Kert és a Műhely*, valamint az Ady Endre munkásságáról és politikai-művelődési szerepéről írott *A Szent Lélek lovagjától az Új Versekig* című tanulmány. Az újonnan bekerült darabok, egy társadalomtörténeti munka kivételével szintén ehhez a csoporthoz tartoznak. Hozzá kell tegyem, olyannyira (és ez talán hasonló szerkesztési hibának fogható fel, mint a változatlanul hagyott bevezető), hogy utóbbi tanulmány, és az újonnan bekerült *Társadalmi peremlét és kulturális*

alkotóerő Bécsben és Budapesten (1890 - 1914) Ady Endrét érintő része kis közelítéssel azonosnak tekinthető. A címadó munka a századvég városi értelmiségének válságát, világtól való elfordulását, és az ebből a helyzetből való kiútkeresését ábrázolja, de hasonló témájú a már említett két cikk is. Az intellektuális igények kielégítetlensége, a politikától és általában a közélettől való eltávolodás a századvég értelmiségének legjelentősebb problémái voltak. Menekülési lehetőségként az erotika és a halálvágy fülledt keveréke kínálkozott. Hanák korabeli irodalmi szövegrészletekkel kiválóan mutatja be a „Kertbe” menekülést, az érzékiség és halál összefonódó kultuszát, a lélekbe, a „pszichébe” való lemerülést, Hoffmannstahl, Schnitzler, Andrian-Werburg vagy éppen Klimt Bécsét, amely végső soron szinte hajszolta magát a pusztulásba, miközben ténylegesen is egy világvége-víziót hordozott, és ezzel párhuzamosan a korabeli Budapestet, a Nyugat nemzedékét, Kosztolányit, Adyt (akinek egy teljes további tanulmányt is szentel), a festő Hollósy Simon világát, Krúdy Gyulát és Gulácsy Lajost. Az azonosságokon túl Hanák felfedezi a különbségeket is Bécs és Budapest között, a különbségeket a halálhoz – „A halál ordenaré, büdös, minden költészet nélkül való dolog” – írta Ignotus (Hanák 1999: 116) és a hazához a közéletiséghez való viszonyban; itt elég csak Ady hazafelfogására és munkásságára gondolni.

Ugyancsak a századvégi értelmiséggel foglalkozik, bár annak más csoportjával, és más aspektusból a *Társadalmi peremlét...* című tanulmány. Ernst Mach, Ludwig Boltzmann, Einstein, Freud és Ady Endre példáján mutatja be az értelmiség válaszlehetőségeit a századvégi bécsi és budapesti – illetve Einstein esetében a zürichi – miliő kihívásaira. Hanák a hatalmas tudományos, illetve művészi teljesítményeket a társadalmi peremhelyzetből vezeti le: „...*azt mondhatjuk, hogy a századfordulón az alkotó értelmiség marginalizálódásának tendenciája érvényesült Európában. Az is kimutatható, hogy ez a tendencia bizonyos viszonyosságban állt az új kutatási irányokkal, az új eszmékkel, s egy új fizikai világnézet tudományos, irodalmi és művészi megfogalmazásaival*” (Hanák 1999: 262). Hanák arra is választ keres, mi volt az oka a zsidó értelmiség különösen nagy számának az újtó, radikálisan más utakat járó tudósok és művészek között. „A többszörös elidegenedés – mint mondja – nem zsidó tulajdonság”. Ehelyett a Veblen által magyarozatként felhozott „szkepticizmust” tartja döntőnek, mint írja: „*Prototipikus peremlétükben a zsidó értelmiségiek a pártatlanság, azaz az elkötelezettség magas fokára képesek eljutni*” (Hanák 1999: 261). A zsidóság szerepével, társadalmi helyzetével foglalkozik a kötet *A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában* című tanulmánya is, melyben Hanák az ausztriai, csehországi és magyarországi asszimilációs és akkulturációs folyamatok jellegével és előrehaladottsággal hozza párhuzamba a zsidóság társadalmi és kulturális szerepének mértékét.

A kötet, mint annak céljait a szerző meghatározta, nem csak a „magaskultúrával” foglalkozik, sőt, Hanák még a szó érvényességét, értelmét sem nagyon akarja elismerni. Ehhez mérten az olvasó joggal várhatja, hogy a könyvben egyfajta szintézist talál a századforduló szellemi életéről, amely alatt többet érthetünk, mint Ady Endre publicisztikai munkássága és Sigmund Freud tevékenysége. Aki ezekkel az elképzelésekkel vág neki a könyvnek, annak némiképp csalódnia kell. A városi kultúrával, a „tömegkultúrával” egyetlen tanulmány foglalkozik, *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye* című, amely ismét csak kicsivel terjeszti ki a látószöveget, és még mindig a városi

emberek hatalmas köreinek „kultúráját” hagyja érintetlenül. Ez a tanulmány mégis még mindig jobb, mint a már említett *Népi levelek az első világháborúból*. Ennek egyik problémáját, gyökértelenségét a kötetben, már vázoltam. Ez eddig egyszerű szerkesztési probléma lehetne, maga a tanulmány azonban módszertanilag is kifogásolható. A szerző hadifogolytáborba küldött leveleket elemez. Első szinten formai szempontból, amelynek történelmi értéke meglehetősen alacsony. Mélyebbre menve a paraszti mentalitás ábrázolását kísérli meg, s megállapítja a parasztság forradalmasodását, szocialista eszmék iránti fogékonyságát. A levelek majdnem mindegyike tartalmaz erre történő jelzést. A szerző azonban figyelmen kívül hagyja, hogy – annak ellenére, hogy ezt ő is említi – érthetően, kizárólag olyan levelekhez tudott hozzájutni, melyek fennakadtak a tábori cenzúrán, s emiatt egy irattárba kerültek. Ettől mintája szükségszerűen torzra és egyoldalúvá válik. Egy másik, talán nem feltétlenül alátámasztható állítása (egy férjét megcsalt asszony magyarázkodó levele alapján): „*Nyilvánvaló, hogy a gazdálkodás fenntartása a paraszti értékrend hierarchiájában messze (kiemelés tőlem — K. L.) megelőzi a formális hűséget, még a zabigyereknek is menlevelet ad, ha ily módon lehetett a jószágállományt megmenteni a pusztulástól.*” Elmondható, hogy a tanulmány nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, elnagyolt, egyetlen eredménye talán csak a forrásközlés, húsztáborba küldött levél publikálása.

Újdonságként képeket is találunk a kötetben. A könyv végén egyrészt régi bécsi és budapesti épületek fényképeit láthatjuk, másrészt a Borsszem Jankó című vicclap egyes karikatúráit, de van itt temetés-szemle is, Jókai Mór, Fiedler táborszernagy, I. Rákóczi Ferenc (újra-) és Ferenc József gyászszertartásának képeivel. Talán szerencsésebb lett volna a képeket nem külön részként beilleszteni, hanem a tanulmányok közben, illusztrációként felhasználni.

Sajátos könyv. Kissé féloldalas, a szerzői koncepciót nem egészen érvényesítő, mégis jelentős mű, mert szinte tökéletesen beilleszthető a nyugat-európai kultúrtörténet (Schorske, Csáky) fővonalába. Bécs (és Budapest), a századvég, a szecesszió, a polgári kultúra kiváló ismertetését kapjuk, azonban mégiscsak azt kell mondani, hogy Hanák igazán komolyan csak a „magaskultúrát” mutatta be, a kultúrafogalom kiterjesztése a mindennapi élet jelenségeire megrekedt a politikánál, a várt nagyszabású szintézis pedig elmaradt.

Sasfi Csaba

Kövér György „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig” c. művéről

In: Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*

Osiris kiadó. Budapest. 1998. Első kiadás
13-165.o. Osiris Tankönyvek

A kettős könyv visszavonhatatlan érdeme, hogy van. Van egy olyan társadalomtörténeti alapmunka, amely Magyarország polgári korszakának társadalomtörténetét tárgyalja, a társadalom időbeli változásának saját logikája szerint. Nem évekig tartó hosszas munkálatok, nem sok szerző és népes szerkesztőbizottság ténykedése eredményeként született; a két vállalkozó szellemű társadalomtörténész egyetemi előadásai-ból készítette el a könyvet. A koncepció kialakításánál szembe kellett nézniük azzal a körülménnyel, hogy annak a történész szakma által eddig létrehozott eredményeken kell alapulnia, új vizsgálatokra, a kötet érdekében végzett forrásfeltárásra és feldolgozásra gyakorlatilag nem volt módjuk. Ezt a kötet minden recenzensének szem előtt kell tartania, amikor feladatához fog.

1999 áprilisában a Történettudományi Intézet szakmai vitát rendezett a könyvről, amely során a nagyszámú jelenlévő számos észrevételt, kiegészítést és javaslatot tett. Nem kívánjuk e vitát egészében bemutatni, csak főbb megállapításait idézzük fel, külön jelezve a saját gondolatmenetünkkel egybecsengő véleményeket. A legfőbb – többek által is szövé tett, ezért említés nélkül nem hagyható – észrevétel a könyv egészének szerkezetére vonatkozott, miszerint valójában két eltérő szemléletű és szerkezetű könyv van egy kötésben. A 19. századi első rész dinamikus szemléletű, míg a Horthy-korszak statikus-strukturalista nézőpontból kerül tárgyalásra. Ezt többen korrigálandónak tartották egy újabb kiadás esetén, de ennek mikéntjére igazán meggyőző javaslat nem hangzott el. Véleményem szerint a dinamikus-statikus ellentét önmagában nem volna túl nagy fogyatéka a könyvnek, hiszen az első korszak táján értelmezett majdnem egy évszázadával, de legalábbis két generációt jelentő hatvan évvel szemben a két világháború közötti időszak mindössze negyed századot, alig egy generációt jelentett. Sokkal inkább sajnálatos az, hogy a Kövér által alkalmazott többdimenziós struktúra-elemzés nem terjed ki az I. világháború utánra, jóllehet ezt a források erre a korszakra talán még inkább lehetővé tették volna. A két rész közötti módszerbeli egyenetlenség megszüntetése – bár vélhetően nagy munkát igényelne – már csak azért is megérné, mert így talán jobban felmérhető lenne a trianoni határoknak az ország társadalmi folyamataira gyakorolt hatása.

A továbbiakban a kötet 19. századi, első részéhez szeretnénk néhány észrevételt fűzni, előtte azonban röviden ismertetjük a munka szerkezeti felépítését.

A mű hét fejezetre tagolódik, ebből az első (*Értelmezési keretek*) az alkalmazott fogalmi-elméleti keretet mutatja be: a társadalom fogalmát tisztázza röviden, majd a társadalomtörténet-írás kialakulásának és máig tartó fejlődésének adja vázlatát. Ezután a tudományos paradigmák természetére kitérve a modernizációs elméletek (Lerner, Rostow, Organsky, Gerschenkron, Wallerstein, Mann) tárgyalása következik. Ezt követően a társadalomról való gondolkodás magyarországi tradícióit veszi számba Treffort Ágostontól Erdei Ferencig, végül a modernizációs elméletek megkésett, '80-as évek végi hazai recepciójával zárja az elméleti keretek bemutatását. Külön alfejezet tárgyalja a korszakolást, a periodizáció kérdését, amely a társadalmi változások politikai és gazdasági folyamatokhoz való kapcsolódásának bonyolultsága és a hagyományos történeti előadásmód dominanciája miatt, a társadalomtörténet-írás különösen kényes területe.

A következő fejezet (*Népesedés – időben, térben*) a lakosság kor és nem szerinti megoszlását és együttélését mutatja be a történeti demográfia, a család- és háztartástörténet eredményei alapján, kitérve az öröklési szokások, a magyarországi településszerkezet, a migráció és a kivándorlás alakulására is, részletes képet kapunk tehát az emberek térbeli eloszlásáról és mozgásáról.

A könyv lényegi fejezete a társadalmi struktúra rekonstrukcióját tartalmazó harmadik fejezet (*A struktúra és tengelyei*), a társadalomszerkezet három dimenzióját, „tengelyét” tárgyaló alfejezetekkel. Ez a központi rész a II. József által elrendelt első magyarországi, valamint az 1857 és 1900 közötti népszámlálások társadalmi különbségeket kifejező adatsorozatjainak (rovatainak) koncepcionális összekapcsolásán alapul. Ezek révén alakítja ki Kövér a társadalom szerkezetének azt a három vetületét (a tevékenység szerkezet, a rang és presztízs továbbá a vagyoni- és jövedelemmegoszlás területe), amelyek a társadalmat bizonyos módon tagolták. A három alfejezet a történeti irodalom alapján az elvont strukturáló elvek operacionalizálásának lehetőségeit veszi sorra, bemutatva azokat a konkrét történeti tényezőket, amelyek a strukturálódást eredményezhették, majd a népszámlálási adatokat kiindulási keretként kezelve végzi el azokat a részletes és időben dinamikus elemzéseket, amelyeket a rendelkezésre álló adatok lehetővé tettek. Végül az így kapott eredményeket szembesíti a nemzetközi szakirodalom egyes elméleteivel, értelmezési és módszertani koncepcióival.

Ezután következik a politikai-igazgatási intézményrendszer társadalomtörténeti szempontú elemzése, a szervezeti részvétel szabályainak és színtereinek bemutatása a választójog, a bürokratizáció és a szakszerűsödés folyamatai által (*Participáció és uralom*). A kultúra tagoltsága az életforma (lakás és öltözködés) és a nemzetiség vonatkozásában kerül tárgyalásra a következő fejezetben (*A művelődés rétegei*). Ezek a fejezetek a strukturális elemzés további finomítását, a szerkezeti kép árnyalását teszik lehetővé, alapvetően még mindig kvantatív eszközökkel.

A mű végén két rövid fejezetet találunk: egyet a középosztályon belüli mentalitás feszültségeiről, a dzsentri- és a zsidókérdés közötti szoros összefüggés elemzésével (*A középosztályi mentalitás kérdései*), a másikat az egyén szempontjából is észlelt lehetséges mozgásról vagy mozdulatlanságról, a társadalmi mobilitás mértékéről az előző fejezetekben rekonstruált társadalomszerkezetben, annak egyik legfőbb intézményes csatornája, az 1850-es Entwurffal és az 1868-as népoktatási törvénnyel kiépített modern

oktatási rendszer által nyújtott iskolázottság és az egyes társadalmi csoportok származás szerinti összetételének elemzése révén (*Fixáció és mobilitás*).

Ez a szerkezet logikailag igen jól felépített: először az elméleti-fogalmi keretek kerülnek bemutatásra, majd azok a biológiai-környezeti struktúrák, amelyek a társadalomtudományon belül leginkább standard módszerekkel vizsgálhatók, ahol a történeti tények konstrukciója legkevésbé szelektív módon, értékrendek vagy prekoncepciók alapján történik, történhet. Ez adja mintegy a keretét a könyv legerjedelmesebb, központi fejezetének, amely a struktúraelemzést tartalmazza. Az ezt követő négy fejezet a változási folyamatában bemutatott struktúra bizonyos vetületeit bontja ki. Ez a szerkezet tehát összefüggő, logikailag koherens és lényegében arányos, talán az utolsó előtti fejezet, *A középosztályi mentalitás kérdései* az, amely rész ugyan érdekesen eredeti értelmezése a közönségesen csak az antiszemitizmus társadalomtörténeti gyökereinek nevezett témakörnek, de a szerkezet egészét tekintve mégiscsak kissé meglepő, ugyanakkor el is gondolkodtató léptékváltást jelent, amire ismertetésünk végén még vissza kívánunk térni. Természetesen megfogalmazható bizonyos hiányérzet is a szerkezet egyes pontjain, de az ezek kitöltésére tett javaslatoknál, bővítési ötleteknél nem árt figyelembe venni azt a pragmatikus szempontot is, hogy ezen javasolt kiegészítésekhez mennyire adottak a forráslehetőségek, vagy milyen azok feldolgozottsága, egyszóval a várható eredmény megéri-e a pótlólag befektetendő munkát. E megfontolás lehetőség szerinti figyelembevételével teszek az alábbiakban néhány észrevételt.

Az *Értelmezési keretek* fejezet *Társadalomtudományi paradigmák* alfejezetében a „nagy elméletek” ismertetése előtt talán nem lenne felesleges a szociológia – a történelem iránt még igencsak fogékony – klasszikus generációjának ide vonatkozó kulcsfogalmait röviden ismertetni. Spencer katonai és ipari társadalom, Tönnies közösség és társadalom fogalompárjára gondolok elsősorban, amelyek elmélettörténeti szempontból alapozhatják meg az értelmezési keretet. (Nem érdektelen az sem, hogy ezek a szövegek magyarul is hozzáférhetőek a szociológus-képzés szöveggyűjteményében, illetve önálló kötetben.) És talán Hajnal István mint magyar „klasszikus” – bár nem „néptörténész” – itt is megérdemelne egy mondatot az Erdei-Bibó-Márkus közvetlen hatás és az újrafelfedezés (Tóth Zoltán, Nyíri Kristóf) kapcsán.

Ehhez a részhez kapcsolódik egy további, „Előzmények” című fejezet beiktatására vonatkozó javaslatom. Ebben azokról a 18. századi, döntően az abszolút uralkodók által elindított folyamatokról lehetne röviden szót ejteni, amelyeket a modern társadalom intézményrendszerének (későbbi önálló alrendszereinek), a „nagy szervezeteknek” kezdeteit jelentik, a „közösségek” (vagy helyi társadalmak) nagyobb egységbe való integrálásának első lépéseit, melyek a birodalmi centralizáció során lehetővé tették a nemzeti társadalom kereteinek kialakulását: telepítés, uradalom, iskolarendszer, központi-megyei igazgatás és jogszolgáltatás szakszerűsödése, reguláris katonaság stb.

Fontosnak tartom ezeket a kiegészítéseket azért is, mert a könyv első bekezdése kissé nehezen és szűkszavúan indul: nincs eléggé körbejárva a központi fogalom, a társadalom kifejezés, annak többes jelentése. Nincs kellően kifejtve tradicionális (vagy rendi) „társadalom” és polgári (vagy modern) társadalom, társadalom és nemzet, társadalom és állam, társadalom és gazdaság a társadalomtudományi szövegekben gyak-

ran használt, de nem mindig kifejtett fogalmainak egymáshoz való viszonya, jelentésbeli különbségeik. És ha – mint a vitán a szerző egyik válaszából kiderült – a kötet pontos címe *lényegileg* így hangzik: Bevezetés Magyarország társadalomtörténetébe, akkor ennek a rendeltetésének talán barátságosabban tud megfelelni egy kissé lassabban induló, de alapos fogalmi bevezetővel.

Végül megfontolandónak tartom a bevezető fejezet talán kissé egyoldalú gazdaságtörténeti alapozottságának kiegyensúlyozását a nemzeti társadalom funkcionista-antropológiai fogalmának és értelmezési lehetőségeinek itt történő bevezetésével – végtére is a „hosszú” 19. század a nemzeti öntudatra ébredés korszaka.” Ez az értelmezés jelenleg a *Kultúra és etnicitás* alfejezetben kerül ismertetésre – meglehetősen szűkszavúan (132–133.). Ugyanis a nemzetállam és a nemzeti társadalom létrehozásának szándéka is szerves része annak a – kor nyelvén – polgárosodásnak, polgáriásodásnak, civilizálódásnak nevezett „utolérési stratégiának”, amelynek tudati-érzelmi hatása, bensővé tett eszmeisége az egyéni cselekvések szintjén is meghatározó volt a mű által tárgyalt időszakban. Másfelől az egynyelvű, kulturálisan homogén nemzet, mint igazgatási egység és – főleg munkaerő – piac jelentősége funkcionális szempontból is fontos volt, ami némileg más beállításba helyezheti a – végül is sikertelen – magyarosítás, asszimiláció máig némi egyoldalúsággal kezelt egykori politikai szándékait. Következésképpen a nemzet fogalmának, mint a korszak termékeként létrejött mentális kategóriának az *Értelmezési keretek* fejezetben való tárgyalását nagyon is indokoltan látom.

A *struktúra és tengelyei* fejezet egy jelentős hiányossága, vagy inkább kihasználatlan lehetősége a térbeli dimenzió mellőzése, egyáltalán a térbeli ábrázolás csekély mértéke. (A kötetnek ebben a részében mindössze két térkép található. Mintha az igazán jól sikerül grafikonok mellett erre már nem jutott volna kellő energia.) A társadalmi rétegek területi elhelyezkedésének bemutatása – mint erre a vitán Tímár Lajos hívta fel a figyelmet – fontos lenne. Ugyacsak fontos lenne a felekezeti, a nemzetiségi területi arányok grafikus bemutatása is, az írni-olvasni tudás térképeivel együtt. Ezek nemcsak többletinformációt jelentenének, hanem jelentősen megkönnyíthetnék e tárgykörök ismeretszintű elsajátítását. De az olyan részkérdések is megérdemelnének egy-egy térkép-vázlatot, mint pl. a céhes ipar válságának és a gyáripar kialakulásának területei.

Nyilvánvalóan szakterületi és érdeklődésbeli elfogultságom mondatja, hogy szükségesnek, egyben megvalósíthatónak is tartanám az oktatás szerepének erőteljesebb kiemelését. A közoktatás a modern intézményrendszer talán legjellemzőbb területe: a fiatal nemzedékek egyre nagyobb része, egyre több időt tölt iskolában. Ezzel összhangban a korábbi, 1848 előtti oktatási intézményrendszer bővülése közben erősen differenciálódik is: új iskolatípusok jönnek létre, amelyek új képzési funkciókat látnak el. Ezek az új funkciók részben a modern társadalmi makroszerkezet kialakítását, az „átstrukturálódást” szolgálják, de a polgári társadalom eszményének fontos elemét képező esélyegyenlőség realizálását is leginkább az iskolától várta a kor közvéleménye. Másfelől a szocializáció egyre nagyobb részben az iskola keretei között megy végbe, miközben az oktatás tartalmában és módszerében is jelentősen átalakul: a családi vagy testületi közvetlen-tapasztalati műveltség- és tudásátadás helyett a betű és papíros által közvetített, elvont-fogalmi jellegűvé válik. Ezt a folyamatot *A művelődés*

rétegei és a *Fixáció és mobilitás* fejezetekben találhatónál jobban is ki lehetne hangsúlyozni, hiszen a kulturális reprodukciónak alapjaiban új rendszere alakul ki és válik egyre elterjedtebbé az oktatás minden szintjén. E folyamat leíró bemutatását lehetővé teszik a statisztikai források és az oktatáspolitikai-történeti, intézménytörténeti feldolgozások is. Ennek kibontása lehetséges volna az oktatási rendszer egyes fő társadalmi funkcióinak (alfabetizáció, „civilizáció”, asszimiláció, mobilitás, képesítés, középosztályi kulturális reprodukció stb.) részletesebb elhatárolásával, illetve az egyes funkciók egymáshoz viszonyított arányainak, változási tendenciáinak bemutatásával. Fontos lenne arra is választ kapni, hogy az egyes deklarált és látens (nem szándékolt, nem tervezett) funkciókat miként észlelte a társadalom, azaz az egyének és társadalmi csoportok miként viszonyultak az iskolához, milyen mértékben tekintettek az iskola-rendszerre mint a társadalmi érvényesülés eszközére: melyek az ezzel kapcsolatos sajátos stratégiák (vagyis tudatosan felépített cselekvési-döntési minták), csoportnormák, tradíciók. Azért is fontosnak tartom ezeket a kérdésfelvetéseket, mert a tárgyalt korszak második feléről, utolsó harmadáról a köztudatban élő „boldog békeidők” toposz valamiképpen a társadalmi viszonyok átláthatóságát, stabilitását, kiszámíthatóságát sugallja. Valóban így volt-e, vagy csak az I. világháború majd Trianon sokkja váltotta ki ezt a meggyőződést, mint nosztalgikus reakciót? Viszont ha valóságos volt a békeidő élménye, vajon min alapulhatott ez, mik voltak ennek társadalmi méreteiben megragadható alapjai?

A mű szerkezete továbbfejlesztési, bővítési lehetőséget is kínál: az egyes kiemelkedő tendenciák, problémakörök további, külön fejezetben vagy fejezetekben történő tárgyalását. Az újabb fejezeteket már nem „terhelni” a forrásismertetés és kritika, leíró részek, statisztika stb., másrészt a mentalitás, csoportidentitás, illetve a személyes nézőpontok, egyéni sorsok dimenzióiban nagyobb teret kaphatna a „puha”, nem kizárólag statisztikai módszerekkel elért eredmények bemutatása. Ilyen irányt jelez *A középosztályi mentalitás kérdései* című – korábban különállása okán említett – fejezet. Egy ilyen műfajú fejezet szólhatna például a parasztságról (agrártársadalomról) és kispolgárságról, melynek hiányát, fontosságát a vitán többen is jelezték. A paraszti társadalom történetének tudományos feldolgozottsága ezt lehetővé tenné, de Vörös Károlynak köszönhetően a század során kialakuló modern kispolgárságról való tudásunk is körvonalazottnak mondható. Az ilyen típusú fejezetek jól illeszkednének a második rész szerkezetéhez is, valamiféle „áthidalást” képezve. A különböző társadalmi csoportmentalitások (csoportidentitások) bemutatásának lehetőségét – amit Szarka László vetett fel a vitán – ilyen műfajú fejezetekben lehetne fontolóra venni. Ennek során a társadalomszerkezet alapegységeiként a „reális” csoportokat feltételezve, a mentalításon és csoportazonosság tudatán alapuló viszonyokat lehetne vizsgálni, megkülönböztetve ezeket a valamilyen sajátos, külső szempontból vagy célból konstruált csoportoktól. Ilyen nézőpontból az azonosságtudat kifejezési-kifejeződési formáinak és újratermelési mechanizmusainak a különböző jellegű és gyakoriságú társas kapcsolatokban megnyilvánuló gyakorlata, a viselkedési minták közvetítésének módja lennének azok a területek, amelyek megismerése révén nyomon követhetnénk a társadalom mentális tagolódásának folyamatait. Az ebben az értelemben vett társadalmi csoportképződést, illetve a csoportviszonyok alakulását feltehetően jelentős mértékben meg-

határozó-újratermelő-alakító, különböző hatásmechanizmusok útján érvényesülő illemtani rendszer – elsősorban Fábry Anna révén folytatott – vizsgálata fontos eredményeket adhat az ilyen, a társadalom csoportszerkezetének a rang és presztízsvizonyokhoz is nagyban kapcsolódó feltárásához. *A középosztályi mentalitás kérdései* fejezet a középosztály esetében mindenestre érdekesen és újszerűen mutatja be az ilyen irányú vizsgálatok lehetséges fogalmi dimenzióit, problematikáját.

Sok vonatkozásban hasonló ehhez az utolsó, *Fixáció és mobilitás* című fejezet is, amely a társadalmi struktúra egyes dimenziói közötti egyéni mozgás, a társadalmi felemelkedés és lesüllyedés, a mobilitás értelmezésének – a vizsgált, meglehetősen hosszú időszak miatt igencsak bonyolult – témakörét járja körül. E két fejezetben a szerző nemcsak a korábban alkalmazott struktúra-elemzés korlátait mutatja, hanem körvonalazza az újabb kutatások szemléleti-módszertani lehetőségeit, jelzi a továbblépés hozzávetőleges irányait is.

Valamiképpen hiányzik egy olyan politikai eszmetörténeti keret is, ami a társadalom politikai jellegének képéről, az egyenlőségekről és egyenlőtlenségekről, esélyekről, részvételtől való „közfelfogást” mutatná be, mint az „állampolgári társadalomban” való gondolkodás és cselekvés újfajta, a modern intézményekhez köthető tudati feltételeit.

Bár a vitán formai-technikai vonatkozásban több hasznosnak tűnő ötlet hangzott el, ezek megvalósítása túlnyomórészt már nem szakmai kérdés. E téren egy észrevétel és javaslat azonban mindenképpen kikívánkozik a szemleíróból is: a szöveg túlságosan tömör, használatát mindenképpen segítené annak tagolása: differenciáltabb címrendszer és a szövegek közötti kiemelések jobban láthatóvá tétele. Ezzel is összefüggésben és a fejezetenként megadott irodalomjegyzék miatt is a tárgy- és névmutató elengedhetetlenül szükséges lenne.

Romsics Gergely

A kettős társadalom és ami utána következik. Gyáni Gábor „Magyarország társadalomtörténete a Horthy korban” c. művéről

In: Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*

Osiris kiadó. Budapest. 1998. Első kiadás
167—356. o. Osiris Tankönyvek

I.

Gyáni Gábor munkája kiemelkedik a magyar történettudomány által 1998-ban felmutatott produktumok közül. Mindenekelőtt azért, mert a könyv nem egyszerűen hiánypótló – ezt a jelzőt, úgy látszik, egyébként szinte minden munkára rá lehet akasztani – hanem a szerzői szándék szerint általános elképzeléseket korrigáló, alapkérdéseket újragondoló mű.

A *Magyarország társadalomtörténete* szerzőiről elmondható, hogy korábbi történészeknél, szociológusoknál és publicistáknál kedvezőbb helyzetben foghattak hozzá munkájuk megírásához. Nemcsak a Horthy-rendszer zárult le, hanem az azt démonifikáló szocializmus is lassan olyan történeti távlatba kerül, amely megengedi a korábban árnyéka alá szorult témák kiemelését, és tudományos vizsgálatát. Ennek a lehetőségnek a felszabadító és megtermékenyítő hatását mi sem mutatja jobban, mint hogy művében Gyáni Gábor egy olyan alpnarratíva dekonstruálását kísérelhette meg, mint a kettős társadalomról szóló tétel. Az Erdei Ferenc nevéhez kapcsolt gondolat korrekciójára természetesen már történtek kísérletek, azonban a szerző a korábbiaknál jóval alaposabban, egy általános szintézis keretében, részleges kritika helyett alternatív modellt, tehát egy teljesen más gondolati utat kínál fel a Horthy-rendszer társadalmának megközelítésére. Ez a gondolatsor természetesen nem képezi a könyv kizárólagos, vagy akárcsak egyedül érdemi tartalmát, azonban ha a legmarkánsabb és egyben legnagyobb hatású tézisének kellene kiválasztani, úgy az véleményem szerint Erdei *grand récit*-jének szintén narrativizált, párhuzamos kritikája lenne. A mű bemutatásakor éppen ezért kettős célt követek: egyfelől törekszem a könyv objektív ismertetésére, másfelől azonban arra is kísérletet teszek, hogy feltárjam Gyáni módszertani és elméleti kiindulópontjait, amelyek felől előrehaladva szembefordul Erdeivel.

II.

A mű elején részletes historiográfiai áttekintés található, amely sorra veszi a magyar társadalomról alkotott korábbi modelleket, és az olvasót megismerteti mindazokkal az elméletekkel, amelyek a magyar értelmiség társadalomképét mind a mai napig meghatározzák. Ez utóbbi tény önmagában is különösen aláhúzza a *Magyarország társadalomtörténete* időszerűségét, mivel egyértelműen kiderül belőle: a magyar társadalomtörténetítés múltjában nem kielégítően megalapozott munkák foglalják el a központi helyeket. Conchától Weisen át Erdeiig társadalomkritika és szociográfia szétválaszthatatlan egybefonódása bontakozik ki – az olvasó ezt az érzést még akkor sem kerülheti el, ha a szerző nem is fogalmaz meg nyíltan ilyen irányú kritikát.

A könyv központi részét egy demográfiai és társadalomszerkezeti áttekintés vezeti be. Ezt a részletező vázlatot a négy csoportra bontott társadalom hierarchikus (vagy ha nem is közvetlenül hierarchikus, de a hagyományos sorrendet követő, és így implicit módon mégis piramidális) bemutatása követi. Gyáni itt, egy heterogén modell mellett döntve, eliteket és osztályokat egyaránt elismer társadalomtörténeti kategóriákként, és ezekre építi elképzelését. Az uralkodó osztály fogalmának meghatározatlansága miatt ugyanis inkább a különböző (gazdasági, politikai, stb.) eliteket helyezi a formális és informális hatalmi-befolyási pozíciók által jellemzett helyekre. Ugyanakkor a középosztálytól kezdve egységesítő tendencia érvényesül, és megjelenik az osztály fogalma. A könyvnek ezt a második nagyobb gondolati egységét a kispolgárság és parasztság, illetve az alsó osztályok leírása kerekíti ki.

A harmadik nagyobb egység az életmód és szociálpolitika, valamint a választói magatartás alakulását tekinti át. Ennek a résznek a három fejezetét azonban a központi, második egységhez fűzött „általános lábjegyzetként” is értelmezhetnénk, amelyek a csontvázával modellált magyar társadalmat működésén keresztül igyekeznek megragadhatóvá tenni. A könyv, mint önálló egész, szintén ezekhez a fejezetekhez eljutva teljesedik ki: az olvasó itt érzi a szerzőt a legeredetibbnek, amint a társadalomtörténet alig feltárt területein rámutat azokra a részletekre, amelyek a múltat működésében mutatják meg. Ennek következtében a társadalomról rajzolt kép dinamikus és teljes; egyaránt megszabadul a műszaki rajzokra emlékeztető merevségtől, és a lecsupaszított, csak törvényeket és ágenseket ismerő elemzés kiragadottságától.

A mű következtetései, amint az egy önálló, ám összegző mű esetében elvárható, részben illeszkednek, részben korrigálják az általában elfogadott értékeléseket. A szerző az elit fogalmának átvételével a társadalomtörténet egyik ígéretes iránya felé nyitott. A néhány száz fős csoportok elemzésében Gyáni részben átveszi a nyugati társadalomtörténetben pl. Peter Burke által is alkalmazott módszert, amely egyedi példák és statisztikai adatok dinamikus ütköztetéséből alakít ki bizonyító erejű konstrukciót. Ebben az egységben újszerű vizsgálati módszere a már korábban is elterjedt nézetet támasztja alá, amely szerint az arisztokrácia (a hagyományos elit) térvesztése jellemzi az időszakot, amelynek pozícióit az új, és a döntően a középosztályból verbuváló politikai elit kezdte átvenni.

A középosztály elemzésekor a helyzet fordított: ebben az esetben a szerző a kettős társadalom bevett fogalmát az osztályon belüli konkurencia tételével cseréli fel. Az értékelés alapját már elvégzett és ismert kutatások, számsorok adják, amelyek azonban újszerű konfigurációba rendezve újszerű hipotézist támasztanak alá. A szociálpszichológia előítéletelméletének egyes vonásai ugyanakkor szintén felismerhetők a háttérben, mint a konkurenciából kinövő csoporttharc magyarázó elemei. A középosztály alatt elhelyezkedő rétegek tárgyalásakor ugyanakkor a könyv viszonylag hagyományosabb módszertanra támaszkodik, és kevésbé törekszik újításra. Egészében véve ez nevezhető a mű legkonzervatívabb részének.

Az utolsó gondolati egység három fejezete közül az első, az életmódot feldolgozó a szakirodalom vonatkozó munkáira támaszkodik, amelyek a néprajztól az ergonómiáig a történelem társtudományainak eredményeit rögzítik. Hiányzik viszont belőle az egyes rétegek önképének és környezetképének vizsgálata, amely a szakirodalmi – jórészt deskriptív – elemzés modelljellegűvé alakítását lehetővé tette volna. (Ehhez azonban az is hozzátartozik, hogy a szerző egy ilyen típusú vizsgálatban alig támaszkodhatott volna egyéb szakmunkákra, és így nagyon is érthető, hogy miért nem vállalkozott elvégzésére.) Az utolsó két fejezet pedig arra hoz példát, hogy a politikatörténet ismert forrástípusai hogyan fordíthatók a társadalomtörténet felé, és ezzel még egyszer, utoljára kiemeli a mű módszertani sokszínűségét, változatosságát.

III.

A könyv egészét tekintve elmondható, hogy a szerző törekedett a történelem elbeszélhetőségének megőrzésére. A Kövér György által írt első rész már-már a történész véleményének szükségszerű feloldódását sugallta, annak múltkeresését bizonytalan elméletek és nem kevesebb fenntartással kezelt adatok közötti dinamikus meghatározatlanságként mutatva be. Ezzel szemben Gyáni egyértelműen narratívát írt, bár kétségtelenül olyat, amely a kritikus pontokon elismeri saját maga felfüggesztésének lehetőségét. Az alapvető módszer azonban mégis az elbeszélés. Ez azt is jelenti, hogy a történész nyersanyagát merészebben alakítja – nemcsak mint általánosan strukturáló mesélő, de mint az adatolást végző személy is. A bizonyító vagy valószínűsítő értékkel bírónak tekintett „adatok” ugyanis ekkor rendezve helyezkednek el, a történész nem megküzd halmazukkal, hogy a jellemző értéket megszerezze, hanem sokkal inkább azok támogatják őt elbeszélésében. Az eljárás mélyén két feltételezés sejthető: az egyik szerint a történelem megragadható folyamatában – és nemcsak modellek sokaságának önreferenciális kölcsönhatásaiban; a másik pedig a fenti tétellel rokon hit a történész múlttal és más történészekkel való kapcsolatának legalábbis részleges deszubjektíválásában. Ez utóbbi természetesen feltételez bizonyos önkritikai, illetve átperspektíváló, empatikus képességeket, amelyek ugyan nem elemezhetőek a történelem módszertani keretein belül, ám mint meghatározatlan tényezők bevonhatók abba.

Erdei *grand récit*-jével szemben így újabb *récit* teremődik, ám egy olyan, amely annál ökonomikusabb, és amelynek más szövegeket maga mellé vonó referenciahálója gazdagabb. Az ökonomikusság ebben az esetben azt jelenti, hogy a modell megalkotásá-

nak folyamatában a szerző nem importált „idegen”, tehát például társadalomkritikai elemeket, hanem kizárólag a belülről való megértés kísérlete során fellelt elemek lehető legautonómabb értelmes konfigurációját kívánta kialakítani. A másik a létrejött szöveg ellenőrizhetőségének, összevethetőségének tágítása, mivel annak állításai annál több nézőpont felől közelíthetők meg, minél több oldalról történt az érvelés adatolása. A szerző tehát Erdeinél abban az értelemben „tudományosabb” és kiegyensúlyozottabb könyvet írt, amennyiben a szubjektív megfontolások felfüggesztése és a diskurzusokon belüli más szövegekkel kialakított érintkezési pontok által biztosított összehasonlíthatóság a tudományosság ismérveinek minősülnek.

IV.

Gyáni Gábor munkája kiérlelt összegzés, amely belső koherenciája, magyarázó ereje révén kiemelkedik a rokon kísérletek közül. Egységes szerkezetű elbeszélés, de nem leegyszerűsítő, sematizáló történeti mű, amely erényei révén önmagában is nyomos érv a történelem elbeszélhetősége mellett. Ennek ellenére véleményem szerint három pontra vonatkozóan megfogalmazható egy-egy kérdés, amely a szerző eljárásával kapcsolatos. A két rövidebb kérdés a felsőbb és a munkás rétegeket érinti.

1. Nem teljességgel meggyőző elitfogalmának használhatósága egy később az osztályhoz visszatérő narratíva kiindulópontjaként. Nem egyértelmű ugyanis, hogy a társadalom felsőbb rétegeinek (arisztokrácia, nagypolgárság) leírásában az elit, mint presztízs és vagyoni helyzet összegeként létrejövő besorolás mennyiben egyértelmű elnevezés. Ez annál is inkább problematikus, mivel pl. a politikai elit elnevezés nem kötődik egyértelműen társadalmi csoportokhoz, sőt az elemzés lényege a műben éppen annak feltárása, hogy egyes csoportok milyen arányban és milyen módon képviseltették magukat benne. Ezért felmerül a kérdés, hogy nem lett-e volna egyértelműbb egy olyan megközelítés, amely a társadalmi pozíció, a „bevett” presztízzsel rendelkezők leírására megtartotta volna az osztály fogalmát (ha már a mű nagyobb részében úgyszólván az „osztály” elnevezést alkalmazza), és az eliteket különálló fejezetben a társadalom egyes működési területeinek irányító-szervező csoportjaiként vizsgálta volna.

2. A második kérdés a parasztság és általában a vidéki társadalom bemutatásával kapcsolatos. Itt bizonyos nézőpontból arra lehetne rákérdezni, hogy a viszonylag szűkszavúbb elemzés ellenére nem rejlettek-e a parasztság helyzetében is éppannyira összetett és akuttá vált problémák, mint a középosztályéban. Az utóbbi leírásában ugyanis a szerző rendkívüli teljesítményt nyújt az úri-polgári, illetve keresztény-zsidó ellentétpárokhoz jogosan vagy jogtalanul kapcsolt különböző vonatkozások rendszerező kritikájában. Ehhez képest a parasztság helyzete viszonylag egyszerűbbnek tűnik, noha a kettős társadalom tétele kapcsán bíralt Erdei egyes, más természetű meglátásai éppen árnyaltságuk révén itt esetleg hasznosíthatóak lettek volna egy kevésbé leíró és erősebben értelmező megközelítés számára.

3. A könyv talán legeredetibb oldalával, a kettős társadalom kritikájával kapcsolatban is megfogalmazható egy – talán elméletieskedőnek ható – kérdés. Ez arra kérdezné rá, hogy az osztályon belüli konkurencia hatása nem éppen egy ilyen kettősség

fenntartása volt-e, azaz hogy a szerző által is elismert és alkalmazott fogalom, a versengés csoportnormává- és referenciává válása nem vezetett-e a kezdeti különbségek megmerevedéséhez és a középosztály megkettőződéséhez. A feltevés konkrétan arra vonatkozik, hogy a feudalizmus jogi maradványainak felszámolása után a meglévő szemléletbeli különbségek a konkurenciaharcban nem vezettek-e egy olyan fajta reakcióhoz, amelyben a magát vesztesnek érző csoport saját normáit a társadalmi élet egyes területein elszigetelővé és hangsúlyozottan csoportspecifikussá alakította, elidegenítve ezzel a középosztályt alkotó másik csoportot. Bár ez a gondolat messzemenően elméleti természetű, és inkább logikai következtetésekre, semmint empirikus adatokból leszűrt eredményekre épül, mégis jelezheti a szembeállított diskurzusok közötti átjárókat, amelyek talán a történelem mint tudomány kiskapuit is képezik.

Horváth Anikó

Richard Sennett „A közéleti ember bukása” c. kötetéről

Helikon Kiadó Budapest 1998. Első kiadás
Fordította Boros Anna 413. oldal
Helikon Universitas

Tocqueville a 19. század közepén azt írja, hogy a társadalom fogalma eltűnt az emberek tudatából, az emberi kapcsolatok leszűkültek a családi és baráti körre. Richard Sennett amerikai történész a nyugati kultúrkör jelenségeit elemezve (divat, építészet, színház, érdekvédelmi stratégiák, politikai hitelesség stb.) az 1970-es évek közepén ugyanerre a következtetésre jutott. *A közéleti ember bukása* c. könyvének alaptézise, hogy a szerző által a közélet eróziójának nevezett folyamat vezetett oda, hogy a közélet formális kötelezettséggé vált és ez a közéleti fásultság messze túlmutat a politikai ügyek határain. „A kiegyensúlyozatlan magánéletnek és az üres közéletnek e kiáltó jelei már régóta mutatkoznak. Ezek egy olyan változás eredményei, amely az ancien régime bukásával illetve egy új, kapitalista, szekuláris városi kultúra kialakulásával kezdődött meg” (26. o.). A Chicagóban majd a Yale-en és Harvardon folytatott tanulmányok után a szociológus Sennett főként városi családi élettel foglalkozva jutott el egy nagyívű modernizációs elmélet felállításáig. Kiindulópontja a nagyvárosi tér és nyilvánosság alakjának és funkciójának megváltozása, mely új viselkedési modelleket teremtett, mint pl. a hivatásos színész, a flaneur vagy a tárcaíró.

A szerző eredeti célkitűzése az volt, hogy kidolgozza a közéleti kifejezésmód elméletét a történelem és az elmélet kölcsönhatásának folyamata alapján, a történeti kiindulópontot a 18. századi társadalmi változásokhoz kötve.

Sennett szerint a modern közéleti tapasztalat egyik dimenziójának, a közönségnek a megváltozását az „idegenek” városba áramlása okozta. Idegeneken nem csupán a kívülállókat kell érteni, hanem azokat az ismeretleneket is, akiknek még nincs saját identitásuk, osztálytudatuk, akiket a városlakók sem tudnak „elhelyezni”. London és Párizs 17-18. századi népességnövekedését elemezve Sennett kimutatja, hogy mindkét városban ugyanaz a típusú idegen alkotta a főszerepet: egyedül volt, messziről érkezett, korábbi kapcsolatai megszakadtak. A hirtelen népességnövekedés új társadalmi problémát hordott magában: a város egész ökológiájának a terek elve alapján való átszervezését. Bár mindkét városban eltérő városrendezési koncepciók valósultak meg, a végeredmény nagyon hasonló lett: a tér csupán az áthaladást szolgálta és ez a közösségi élet felszámolódásával járt. Ezt tovább erősítették a 18. század első felének gazdasági változásai, eredményeként a gazdasági struktúrák újrakristályosodása. Összességében e két folyamat együtt termelte ki az „ismeretlenként” definiálható idegen városi letelepedését, s ezzel azt, hogy a korábbi családi háttér vagy foglalkozás szerinti rutinszerű címkézés értelmét veszítette. Újfajta városi közösség jött létre. Ez a minden-

napi életben annyit jelentett, hogy nem lehetett kétségek nélkül megállapítani a szembenálló társadalmi státuszát. Így alakultak ki az üdvözlésnek és kapcsolattartásnak korábban nem létezett személytelen kliséi. Sennett véleménye mégis az, hogy az élet anyagi feltételeinek bizonytalansága és az ismeretlenektől való félelem ellenére erőteljes társadalmi hajlammal rendelkezett az ily módon létrejött közösség.

Az új városi társadalmon belül egyfajta híd alakult ki az utca és a színház között. Olyan hitkódexek léteztek, melyek segítségével értelmet lehetett adni a társadalmi életben zajló találkozásoknak és amelyek lehetővé tették, hogy az emberek valamiféle személytelen módon kerülhessenek kapcsolatba egymással. Megváltozott a nyilvánosság előtt való megjelenés/megnyilatkozás addigi formája. Ez a strukturális híd két alapelvre épült: a testre és a beszédre.

A test mint díszítendő objektum az utcakép szabályozásának eszköze volt: a megfelelő viselethez megfelelő státuszt társítottak, mert társíthattak. A közéleti és magánszféra szétválásának első jele is e területhez köthető: a 18. században az otthoni és az utcai viselet kezdett különböző célt szolgálni. Az előbbi a test kényelmét szolgálta, míg az utóbbi mások számára volt jelzésértékű. A század második felében a divat alsóbb osztályok felé való terjedése, a ruhák átvétele ezt az egyértelműséget veszélyeztette.

Sennett úgy látja, hogy a nyilvánosság előtt való létezés két alapelve az volt, hogy „a beszéd önmagában és önmagától volt jelzésértékű, nem csupán külső helyzetekkel és a beszélő személyével összefüggésben hordozott jelentést” (78. o.). Ennek a legnyilvánvalóbb jelei a színházban mutatkoztak meg. A korabeli spontán színházi megnyilvánulások egyik magyarázata a színész társadalmi helyzetében keresendő. A megvetett, szolgaként kezelt színész a nagy pillanatokra és nem a színészi játéokra összpontosító közönség irányítása alatt állt. Ugyanakkor a színház nem pusztán szórakozás volt, hanem a néptömegek találkozásának színhelye, ahol egyrészt eltűntek a társadalmi különbségek, másrészt a beszéd, mint az emocionális kijelentések rendszere nem szimbolizálta a valóságot, hanem „saját konvenciói által létrehozta azt” (93. o.).

Hasonló jelenségnek, azaz a társadalmi különbségek felfüggesztésének és a szabad információáramlásnak egy, a 18. században létrejött színhelye a kávéház volt. Jelenlést hordozó, közvetlenül látható jelképektől függetlenül is (rang, származás stb.) mindenki számára szabad volt a véleménynyilvánítás. Azonban ezt a tendenciát veszélyeztette az exkluzív jellegű klubok és a korzó megjelenése, mert ezek a nyilvánosság előtti hallgatás lehetőségét hordozták magukban.

Tehát az ancien régime idején a vizuális és a verbális elv kialakulásával párhuzamosan jelent meg a nyilvánosság modern jelensége. Az érzelmeknek a nyilvánosság előtti kimutatása is e két elven alapult. „A közéleti szféra ugyanakkor egyfajta geográfia is, amely egy másik tartományhoz, a magánszférához való viszonyában létezik” (101. o.), e két szféra pedig egyre élesebben szétvált, sőt szembekerült egymással.

A felvilágosodás korában a két szféra viszonyát az irányítás és az egyensúlyteremtés jellemezte. Viszonyuk egyfajta molekulaként értelmezhető. A molekula azonban szét-
hasadt. A szociabilitás a magánélet, a család területére húzódik vissza, az érzelmeknek a nyilvánosság előtt való megjelenítése nem volt többé szalonképes. Míg a közélet emberi alkotás volt, a magánélet emberi feltétel. A korszak főszereplője ennek ellenére az érzelmeket megjelenítő ember, azonban a „theatrum mundi” klasszikus értelme-

zésével ellentétben az 1700-as évek végén a szerepnek mélyebb és általánosabb lélektan- ni értelmezést kellett adni. Diderot volt az, aki először felismerte, hogy az érzelmek kifejezése terén a tudatosság átvette a spontaneitás helyét: A stabil, tartós kifejezés feltétele az érzelmektől való tudatos távolságtartás. Az így létrejött jel lényege megismételhetősége. A színész csak így képes estéről estére ugyanolyan beleéléssel megformálni az általa játszott szerepet. Az önfegyelem lett az új színőrmérték.

A közélet 19. századi felbolydulása négy új kérdést vetett fel: hogyan hatottak az anyagi feltételek a közéleti szférára; hogyan lett a személyiségből társadalmi kategória; mi történne az ember közéleti identitásával, ha az emberek napjainkban társadalmi kategóriának tekintenék a személyiséget; hogyan alapozta meg a közéleti személyiség a magánszféra mai uralmát?

Az ipari kapitalizmus leginkább a kevés nagyiparral rendelkező fővárosok életét változtatta meg, melyek óriási népességnövekedésnek voltak kitéve. Ezeknek a körülményeknek a következménye lett a városi negyedek kialakulása és a kiskereskedelem fellendülése. A hétköznapi élet bizonytalansági tényezői (anyagi feltételek labilitása, idegenek sokasága) közötti eligazodást segítette az ancien régiméből öröklött kultúra, a közéleti szféra. Az ipari kapitalizmus azonban megváltoztatta ennek jellegét. Egyrészt azért, hogy a tömegtermelés és a kisáruház összekapcsolódása a fogyasztó számára azt eredményezte, hogy az árunak társadalmi státuszt jelző értéke lett, tehát egy-egy árucikk kifejezte a vevő személyiségét; másrészt úgy, hogy megváltoztatta a magánszféra természetét. Azaz a titokban folytatott szabadáras nagykereskedelem ugyanazt indukálta, mint a családon belül szabadon folytatott interakciók: a diszkréciót.

A 19. században új szereplő jelent meg a közszférában: a személyiség. Oka egy új, szekuláris világnézet terjedése. A vallási képzetek felbomlása ellenére a hit utáni vágy tovább létezett, következménye, hogy az ember saját körülményeit kezdi misztifikálni, életét immanens jelentéssel ruházza fel. Az éntudat irányította személyiség személynként ezért kap eltérő értelmezést. Az érzelmek szabadon engedése pedig gyakran jelenti a „normális” érzés megsértését. A személyiség a belső „én” kifejeződéseként fogható fel – kulcsa a külső megjelenés. „Ennek a személyiségben való szekuláris hitnek az ipari kapitalizmus gazdaságával való összekapcsolódása sodorta bele a személyiséget mint társadalmi kategóriát a közéleti szférába.” (169. o.). Elég csak Balzac leírásaiban megbújó társadalomértelmező szabályrendszerekre gondolni. A test és a személyiség maga is dekódolhatóvá vált. És miközben az öltözködés egyre semlegesebbé vált (köszönhetően részben a varrógép feltalálásának), egyre erősebb lett a törekvés: a külsőből megfejteni a belső „ént”. Az anonimitásra való tendencia mögött ott húzódott a védekezés, a beburkolózás szándéka, a nyilvánosság előtt való láthatóság miatti félelem. Az osztály és a nemiség az a két fogalom, mely segít megérteni a korszakot. A semlegesnek tűnő ruházat csak a beavatottak számára volt „leolvasható”: megmutatta, ki melyik osztályhoz tartozik illetve árulkodott a női erkölcsökről avagy romlottságról. A 19. század elhallgattatta a testet és elfojtatta az érzéseket. Ebben a közegben a színház volt az, amely átvette a bizonyosság megjelenítésének szerepét a hiteles élet csupán művészi formában jelenhetett meg.

A közéleti szférával szemben a család kellett volna, hogy legyen a személyiség szabad megjelenítésének terepe. Védelmi funkciója azt eredményezte, hogy a benne élők igye-

keztek stabilitást teremteni, gyermekeiket kétes élményektől, mindenfajta komplexitástól megóvni. Az érzések rendezettsége és tisztasága (másként értelmezve: az érzések kifejezésétől való félelem, az azok feletti uralom vágya, a szorongás) voltak azok a vezény-szavak, melyek olyan társadalmi tünetekhez vezettek, mint pl. a hisztéria.

A 19. század vége azonban fellázadt a múlt ellen. A ruházat összetettebb lett, a test újból beszélni kezdett, noha csak titokban (lásd a kozmetikumok egyre inkább terjedő használatát). De továbbra is csak a színházban valósult meg a kifejezés szabadsága – a közönség pedig egyre passzívabb, a színház és az utca közötti szakadék egyre nagyobb lett.

„Amikor a személyiség a közéleti szférában megjelent, a közéleti ember identitása kettéhasadt.” (212. o.) Szemléelőre és közszereplőre. A szemlélő azonban túléli a közszereplő eltűnését is, átalakul voyeurré — ez adja a „nyilvánosság előtti láthatóság és az egyidejű interperszonális elszigeteltség” (213. o.) modern helyzetét.

Az 1840-es években új közéleti identitással lép színre az előadóművész: ő volt az egyetlen közéleti figura, aki erőteljes érzelmeket tudott kiváltani. Ennek két feltétele a kifejezőképesség és a tehetség volt. Paganini, Lamaître sikere abban rejlett, hogy virtuozitásuk illetve technikájuk sokkoló hatása „az előadás pillanatát tökéletesen élővé tették” (223. o.), ők maguk pedig a közönség fölé tudtak emelkedni. Ugyanakkor a szemlélőnek új problémával kellett szembenéznie, vagyis a kifejezésre való képtelenség problémájával. A műsorismertetések megjelenése a „megfelelő érzések” iránti igényt igyekezett kielégíteni. Az újságok tárcarovatában használati útmutatót kapott sebezhetetlensége fenntartásához. Az utcán viszont azt tanulta meg, hogy „az emocionális kifejezés értelmezését szolgáló kódrendszer egyszersmind a másoktól való elszigetelődés kódrendszere is” (231. o.). A burzsoá rétegek klubjainak legfőbb elve a hallgatás, mely egyszerre jelentette a figyelem összpontosítását és a mások társas hajlama előli elzárkózást. A hallgatás volt hivatva biztosítani a tudat szabad szárnyalását: azaz saját/privát magánszféra megteremtését. Ez lett a láthatóság és az elszigetelődés egyidejű megvalósulása. Így ami a művészetben a függőséget közvetítette, az a társadalomban az elszigetelődés céljából a függetlenséget segítette elő.

Ugyanakkor a kollektív személyiség megjelenésének is tanúi lehetünk. „Azzal, hogy a közéleti személyiség belépett a közéleti szférába, megvetette ennek az intim társadalomnak az alapjait, vagyis az emberekben kialakította azt a meggyőződést, hogy a társadalomban zajló kölcsönhatások a személyiség megnyilatkozásai.” (237. o.) Sennett az intim társadalmat két alapelv köré építi fel: a *narcizmus* és a *destruktív Gemeinschaft* köré. A narcizmus a felvilágosult önérdekkel azonos. A 19. századi fővárosok politikai színterén tűnik fel először az a jelenség, amikor a csoport önbizalomhiány miatt „felfüggeszti érdekeit”. A Tönniestől kölcsönzött *Gemeinschaft* a múlt században a szerző szerint olyan közösséget takart, melynek egy közös fantázia által kivetített kollektív személyisége volt és elvesztette csoportérdekeit. A közösség kollektív tevékenységének utolsó maradványa a csoporton belüli tisztogatás, emiatt destruktív.

Az 1848-as párizsi forradalom idején Alphonse de Lamartine-ban a tömeg olyan, fölötte álló társadalmi osztályból kikerülő vezetőre talált, aki képes volt a lázongó csöcselék figyelmét elterelni a *textusról*, a beszéde tartalmáról. Az számított, hogyan beszél, nem az, hogy mit. Lamartine követve a Művészről mint hiteles közéleti szemé-

lyiségről kialakult karizmatikus képzeteket, új politikai mintát adott. Hiteles közéleti eseményeket hiteles közéleti személyiség hoz létre és nem cselekedetei.

A destruktív Gemeinschaft alakulását Sennett a Dreyfus-ügyet elemezve véli feltáratónak. A múlt század végének leghíresebb kémperét Zola „J'Accuse!” kezdetű levele helyezi új megvilágításba. A levél lényege ugyanis nem a benne foglalt állítások valódisága, hanem az, hogy megteremtette a közös harc nyelvezetét, közösséget hozott létre, illetve megadta az odatarozás kritériumait. De egyidőben merevnek is kellett mutatkoznia, csak ezáltal tudta létrehozni az odatarozás érzését.

Sennett könyvének utolsó része mintegy jelenkori összefoglalása az eddig elmondottaknak. A 20. század emberének a bensőségesség az istene. Kapcsolatainkat megterheljük a biztonság, a nyugalom, az állandóság igényével, a társadalmat a személytelenségtől, mint ürességtől való félelem irányítja. „Az intim társadalom így az egyént a műfajától megfosztott színésszé teszi” (284). A szerző szerint a civilizáltság teszi lehetővé, hogy az egyes egyén megvédje magát másoktól, ugyanakkor élvezze is társaságukat. Ezzel szemben szerinte korunkat a civilizálatlanság jellemzi, annak is két struktúrája: a politikai vezetésben megmutatkozó civilizálatlanság ill. a testvériség eltorzulása a modern közösségi életben.

A ressentiment korunk sajátossága. A ressentiment politikusa erényességmaszkokat visel s megítélésében szándékai, nem tettei játszó a döntő szerepet. Ez történt a Watergate-botrány alkalmával is. Nixon az elektronikus média nagyon jó védőbástyát talált. A sajtó a politikából ugyanúgy sztárokat csinált, mint korábban a művészekből, a különbség az, hogy a „politikában a személyiség megjelenése kivonja a politikai tartalmat” (109).

Ám nemcsak a politikusok, de a közösség is elveszti civilizáltságát. A személytelenséget szokták kárhoytatni korunk kiüresedett kapcsolataiért. Sennett értelmezésében a személytelenségnek pozitív funkciója van, hozzászoktat a kockázatvállaláshoz, biztosítja azokat a nélkülözhetetlen megrázkódatásokat, melyek szükségesek ahhoz, hogy saját hiedelmink megközelítő érvényességéről bizonyosságot szerezzünk. Ha a személytelent igyekszünk felszámolni, azaz magasztaljuk saját intim szféránkat, gettót építünk magunk köré. A lakóközösség életében ez történik. Bármilyen külső „támadással” szemben (pl. más etnikai csoportok közelbe telepítése) mereven védelmezi integritását, létrehozza saját kollektív személyiségét. A modern közösség is pusztán egyetlen egy cselekvésben merül ki: a tisztogatásban. Ezt érti Sennett a testvérgyilkosság fogalmán. Az emberek azáltal, hogy társadalmi kapcsolataikat az intim kapcsolatokra alapozzák, összeütközésbe kerülnek a társadalmi komplexitással, civilizálatlan módon reagálnak. A humanitás alatt újfajta sterilitás értendő.

Utolsó kísérletként a szerző olyan pszichológiai fogalmakat próbál beültetni történelmi és társadalmi kontextusba, mint a játék, mely felkészítés a felnőttkori tevékenység objektivizálására, és a narcizmus, mely olyan létállapot, amelyben az egyén eltörli az én és a más közti határt. Sennett elképzelése szerint a narcizmus megfelel a modern idők protestáns etikájának. A narcizmus aszketikus jellege két érzésfajtát eredményez, ez pedig a lezárástól való félelem és a kiüresedtség érzése. Ha tehát a társadalmat pszichológiai kategóriákban fogjuk fel, azt látjuk, hogy az én lett az egyetlen realitás.

Ez a hit az alapja az intim szféra zsarnokságának. Az én társadalmi princípiummá lett, a személytelen jelentés és a személytelen cselekvés nyilvános szférája sorvadásnak indult. Sennett szerint a városra vár a feladat, hogy újból megtanítson minket személytelenül, azaz civilizáltan viselkedni.

A recenzióíró közel sem volt képes rekonstruálni Sennett könyvének tartalmi, gondolati gazdagságát, összetettségét. Az önmagát a történelem és a szociológia iránt érdeklődő, újbaloldalinalak definiáló szerző *A közéleti ember bukása* c. művével olyan téma feldolgozását vállalta, amely mai kifejezéssel élve interdiszciplináris látásmódot feltételez. Mind a forrásválasztásban, mind a módszerében újszerű munka érdeme a hatalmas tényanyag, és sokrétű tudás logikus rendszerbe rendezése.

Sennett a közéleti kifejezésmód elméletét a történelem próbáján tesztelte le. Ám kiindulópontja két, reprezentatívnak korántsem nevezhető főváros, Párizs és London. A Sennett által is említett Róma városrendezése és 18-19. századi fejlődése egészen más irányt mutat. Érdemes lett volna megvizsgálni, vajon a közéleti ember bukása itt vagy egyéb vidéki városokban is végbemegy-e illetve milyen módon szivárgott át oda. A város definíciója (idegenek találkozásának színhelye) is erősen leegyszerűsített, nélkülözi az európai várostörténeti kutatások eredményeit.

A mű a maga logikai rendszerében nehezen kritizálható. A szerző hihetetlen alaposággal konstruálja meg gondolatát. Bár retrospektív pszichológiai „spekulációit” gyakran nehéz követni, érvelése mégis meggyőző. Forrásválasztása kissé önkényesnek tűnhet, de ezért kárpótol a forráskezelés módja. Rendkívül figyelemre méltó, és talán munkájának legjobban kidolgozott részei a térhasználatról, az építészet és társadalom kapcsolatáról, a színházról szóló fejezetek ill. modernitáshoz való viszonyuk.

A mű megértését nagymértékben elősegítette volna, ha az olvasó rendelkezésére állt volna a szerző munkásságát ismertető elő- vagy utószó (sennetti szóhasználat: „mit is gondoljunk”- értékelési útmutató). A fordításba csúszott hibák némi körüljárással elkerülhetőek lettek volna. Ha az ancien régime mindenképpen magyarrá akarjuk átültetni, akkor régi rend és nem népi rend. Tönnies Gesellschaft-ját általában társadalomnak és nem társaságnak fordítjuk. Az utca és színház közötti híd-metafora unalomig való ismétlése helyett talán lehetett volna valamit finomítani rajta, stílárisan más megoldást találni. Noha az angol eredeti nem állt rendelkezésre, kissé problematikusnak éreztem „a közéleti geográfia”, a „testvérgyilkosság” fogalmakat. Néhány helyütt a pongyolának tűnő fordítás nehezítette az amúgy is rendkívül árnyalt szöveg megértését, mindazonáltal örülünk Sennett első magyarországi megjelenésének.